УДК 93 (477)

Віктор Гриськів

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ НА СЛУЖБІ У МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ

У статті подається огляд діяльності українського князя, першого з достовірно відомих козацьких гетьманів, засновника Запорізької Січі Дмитра Вишневецького-Байди в період його перебування на службі у московського царя Івана Грозного (1557–1561).

Про Дмитра Івановича Вишневецького, українського князя, першого з достовірно відомих козацьких гетьманів, написано немало. Метою даної статті є повніше висвітлення того періоду життя й діяльності князя, який стосується служби у московського царя в тому числі за даними турецьких архівів, викладених у статті французького дослідника Шантала Лемерсьє-Келькеже.

Перші згадки про його стосунки з московським урядом відносяться до 1556 року. У той час він дізнався, що у березні того року на берегах Дніпра з’явився російський загін під проводом дяка Михайла Ржевського, який за наказом московського уряду повинен був “добувати язиків і провідувати про кримського хана” [13: 18]. В загоні були переважно путивльські козаки [3: 131].

У своєму звіті Івану Грозному з червня 1556 року він писав: “…на Днепре к нему пристали литовские люди, отаманы Черкаские, Млинским зовут, да Михайло Ескович, а с ним триста человек, каневских черкас” [1: 30] (черкасами московити називали українських козаків – В.Г.).

У вересні 1556 року до Москви прибув один з отаманів, який супроводжував Ржевського під Очаків – Михайло Єськович, та привіз цареві чолобитну від Вишневецького, щоб той звелів собі служити [12: 493]. Московський цар прийняв пропозицію військової служби, передав Вишневецькому грамоту і подарунки, а також послав на Хортицю своїх посланців – боярських синів Андрія Щепотьєва та Нечая Ртіщева для скріплення договору [2: 32].

Після того як татари на чолі із ханом Девлет-Гіреєм взимку 1557 року у відповідь за напад на Іслам-Кермен зруйнували твердиню Вишневецького – замок на острові Хортиця, Вишневецький зрозумів, що уряд Великого князівства Литовського не може надати йому потрібної підтримки, і переходить на службу до московського царя Івана Грозного[3: 132]. В жовтні 1557 р. через своїх послів – тих же Андрія Щепотьєва, Нечая Ртіщева, Михайла Єськовича а також князя Семена Жижемського, він доносить цареві, що збирається до нього їхати, але перед тим вважає за потрібне здійснити ще один похід під Іслам-Кермен [13: 20]. Тоді ж він повідомляв, що зайняв Черкаси і Канів, а в листопаді того ж року приїхав до Москви, передавши цареві ці міста [14: 566]. Але цар, не бажаючи загострювати стосунки із Сигізмундом-Августом, повелів йому повернути ті замки королеві. Натомість, влаштувавши Вишневецькому урочисту зустріч, дав йому місто Бєлєв з усіма волостями і селами у вотчину, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів – величезну на той час суму [5: 121]. Московському послу до Варшави Роману Пивову про Вишневецького наказано було говорити, що цар “пожалував його великим своїм жалуванням, грішми й одягом, дав йому після приїзду з десять тисяч рублів; та пожалував йому у вотчину місто Белєв з усім, як було за белєвськими князями, а крім того, дав йому багато сіл під Москвою; а він государеві нашому хрест цілував, що йому государеві нашому служити правдою і до самої смерті” [9: 286].

Отже, як бачимо, князь Дмитро зрозумів, що для реалізації його планів щодо ослаблення або й знищення Кримського ханства з метою захисту українських земель йому по-

трібний союзник, тому він розриває відносини з Литвою і переходить на службу до московського царя.

У січні 1558 року розпочинається Лівонська війна (1558–1583) за вихід Росії до Балтійського моря, яка поступово поглинула всю увагу Івана Грозного. Тоді ж цар доручає Дмитрові Вишневецькому очолити похід проти кримських татар, дав йому 5000 російських ратників і з ним разом наказав іти кабардинським князям (п’ятигорським черкесам) [14: 566]. Одночасно було вирішено послати посольство в Литву, щоб переконати литовський уряд до спільної боротьби із Кримом. Був і привід – хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні – не зважаючи на всі заходи литовського уряду зняти з себе усяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити розриву з Кримом. На початку року калга з двадцятитисячною ордою несподівано напав на Брацлавщину, зруйнував і пограбував її, а також сусідні волості Волині та Поділля (Хмільницьку, Барську та інші) і з сорокатисячним ясирем спокійно повернувся додому [5: 122].

Тож цілком очевидно, що Іван Грозний намагався поставити Вишневецького у таку політичну ситуацію, за якою князь представляв би перед Туреччиною і Кримом інтереси не так московської, як польсько-литовської сторони. Мабуть саме тому Вишневецькому було доручено організувати переслідування кримської орди і відібрати у неї “польський полон” [10: 99]. До короля ж написав Іван, що він співчуває біді, якої зазнала Литва внаслідок набігу кримчаків; що час їм обом розпочати проти них боротьбу і він готовий допомагати королеві в цьому усіма засобами [7: 250]. Царському послові у Варшаві доручалося говорити: “Государь послал на Днепр князя Дмитрея Вишневецкого со многими людьми, чтоб над царевичем поискати и пленных бы людей освободити, закже на Волыни живет все християнство и государь о их невзгодах велми скорбит” [10: 99].

Вишневецький вирушив з Москви разом з кабардинським мурзою Канкличем, власним братом, отаманом, сотськими і стрільцями. Він ішов судном на Астрахань, з Астрахані по суші до черкесів у Кабарду; в Кабарді йому звелено було набрати військо і йти попри Азов на Дніпро, на Дніпрі стояти і спостерігати за кримським ханом, “на скільки Бог допоможе” [13: 21]. Виконуючи царський наказ, Вишневецький спочатку зупинився під Перекопом і спостерігав за татарами. Під Перекопом він розгромив невеликий татарський загін і пішов “на Тованський перевіз нижче Іслам-Кермена за 25 верств, і на перевозах стояв три дні”[3: 132].

Вишневецький доносив цареві через Івана Мягкова, що не зустрів значного опору з боку татар, оскільки король дав знати кримському ханові про його наближення, і тому “цар Кримськой улусы все забил за Перекоп, а сам в осаде был” [3: 132]. Дмитро Вишневецький не став штурмувати Перекоп, очевидно вважаючи, що має недостатньо для цього сил, і повернувся з козаками й московським військом на о. Хортицю, де зустрівся з прибулими московськими ратниками під проводом Михайла Ржевського, Гната Заболоцького і Ширяя Кобякова, які привезли з собою провіант, жалування і великі запаси амуніції. Вишневецький відіслав додому хворих і потомлених з Онуфрієм Лашицьким, а сам вирушив на Іслам-Кермен [10: 99]. Згодом він планував похід за Перекоп на Козлов, про що повідомив царя [2: 34]. У відповідь Іван Грозний через Микиту Карпова звелів Вишневецькому “до себе їхати”, а на Дніпрі залишити невеликі загони стрільців і козаків під проводом дяка М. Ржевського [12: 494]. Любомир Винар відзначає, що цей наказ царя став “основою конфлікту з Москвою, який згодом закінчився повним розривом між ними” [2: 34]. План же Вишневецького щодо походу за Перекоп доручено реалізувати московському воєводі Данилові Адашеву [5: 124].

Сучасний український історик Володимир Сергійчук вважає, що під час цього походу князь Вишневецький завдав татарам більше шкоди, ніж про це згадується в московських джерелах, оскільки в травні 1558 у своєму листі до польського короля турецький султан знову нарікає на Дмитра і вимагає його “конечно спіймати, аби спокійно стало” [6: 32].

В історичній літературі існує декілька гіпотез відносно причини відкликання Д. Вишневецького до Москви. Володимир Голобуцький вбачає в цьому недовіру Івана Грозного до дій Вишневецького, яку пояснює крутим характером московського царя і тим, що “Вишневецький, недавній підданий Литовсько-Польської держави, яка стояла за спиною

Лівонії, справді міг повернути у принагідну хвилину назад, що пізніше, в 1562 році, і сталося” [3: 132]. Любомир Винар вважає цю тезу неправдоподібною, аргументуючи це тим, що Вишневецького “величаво приймали в Москві” і подарували цінні дарунки. Він припускає, що “надзвичайна популярність Вишневецького серед запорозьких козаків теж не мусіла бути до вподоби москалям, а до того могли вплинути певні непорозуміння між Вишневецьким і Ржевським та іншими московськими старшинами” [2: 36].

На погляд Володимира Сергійчука, Іван Грозний, “цінуючи українського князя як умілого воєначальника, хотів мати його під своєю рукою в разі нападу татар або доручити йому нове, відповідальніше завдання" [10: 102].

На думку Михайла Грушевського, можливо, “що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі” [5: 124].

На нашу думку, аргументованішою є позиція Володимира Голобуцького та Михайла Грушевського, адже, з огляду на Лівонську війну, Литва була потенційним суперником Москви і згодом таки вступила у війну проти Московської держави на боці Лівонського ордену .

Що б не спричинило рішення царя, Вишневецький до Москви поїхав, залишивши дяка Ржевського з козаками [7: 270].

В грудні того ж року хан дізнався, що цар з великим військом вирушив до Лівонії і, зібравши стотисячну орду, вирушив на Московщину, розіславши загони під Рязань, Тулу і Каширу. Але на ріці Мечі від полонених командувач головним татарським загоном царевич Магмет-Гірей дізнався, що найстрашніші для кримчаків люди – князь Дмитро Вишневецький і боярин Іван Шереметєв до Лівонії не відправилися, а знаходяться перший в Белєві, другий – в Рязані, повернув назад, втративши загиблими від голоду і холоду багато коней і людей [12: 495]. На думку Сергійчука, наведений факт переконливо свідчить про неабиякий авторитет Вишневецького серед кримців, і це, без сумніву, так і є.

У відповідь на цей напад в лютому 1559 р. цар відправив проти татар із п’ятитисячним загоном козаків і черкесів на Дон Дмитра Вишневецького. У квітні він повідомляв цареві, що розгромив під Азовом загін з 250 кримських татар, а Михайло Черкашенин (який, очевидно, ішов з ним на з’єднання) знищив другий загін [14: 566]. Французький дослідник Ш. Лемерсьє-Келькеже, який працював у стамбульських архівах, зазначає – в оттоманських документах повідомляється, що загін Вишневецького складався з донських козаків та черкеських племен [8: 53]. Після цього князь Дмитро почав штурм Азова. Гарнізон, до складу якого входило 200 яничар, зумів його відбити лише за допомогою ногайської орди і при підтримці турецької ескадри з 6 великих і кількох малих галер [8: 53]. Звісно, турки переполошилися, адже через Азов до Стамбула постачалися харчі та будівельний ліс [3: 133].

Більше того, облога фортеці спричинила також голод у Великій Ногайській орді, яка розташовувалася між Волгою та Доном [8: 55]. Внаслідок цього навіть почалося її переселення у турецькі буджацькі володіння [10: 106].

Для допомоги на Дон вислали турецький флот на чолі з адміралом Алі Реїсом. Він перешкодив повторній облозі Азова загонами Вишневецького. Алі Реїс доносив турецькому диванові, що прибуття його галер у гирло Дону змусило “Дмитрашку” (так називають князя Дмитра турецькі джерела, які відшукав у архівах Стамбула французький дослідник Шантал Лемерсьє-Келькеже) відступити на північ, а також перешкодило іншому московському воєначальнику прийти Вишневецькому на поміч з чотиритисячною армією [8: 56].

За свідченнями тогочасних турецьких документів, після цього загони під проводом Вишневецького на великих човнах подолали морську протоку і напали на Керч. Бей Кафи Сінан повідомляв у Стамбул, що оттоманській ескадрі вдалося відбити цю атаку, після чого “Дмитрашка”повернувся через Азовське море до гирла Дону і піднявся по ньому вгору, де, побудував невеликі форти, готуючись до нового наступу навесні [10: 107]. Ця підготовка князя потурбувала турків. Той же самий бей Кафи, наприклад, на основі даних, отриманих від ногайців, повідомляв, що на північ від Азова зосереджені російська армія і армія “Дмитрашки”, в яких нараховується 70 тисяч чоловік [8: 58].

До того ж часу відноситься лист кримського хана до Великої султанської ради, в якому повідомляється про відбиття атак черкесів на Таманський півострів і на Кафу [10: 107]. Ці атаки, безперечно, пов’язані із діяльністю Вишневецького в цих місцях.

Обидва ці походи (1558 і 1559 років), що відбулися за участю черкеських князів, зблизили до них Дмитра. Взимку 1559–1560 років Дмитро Вишневецький, не змирившись з попередніми невдачами, за підтримки черкесів “племені Жане” знову штурмував Азов. Однак його атаки були відбиті і цього разу [10: 108].

У жовтні Вишневецький приїхав у Москву з черкеським мурзою Ічуруком, який клопотався перед московським урядом, щоб черкесів прийняли у московське підданство [2: 36]. Черкеське посольство зверталося з цього приводу до московського царя ще 1552 року. В 1557 році кабардинські посли присягнули на підданство Росії [3: 134].

В лютому 1560 року цар призначив Вишневецького воєводою п’ятигорських черкесів на Кавказі [2: 36]. Чому саме його? На це, очевидно, є дві причини. Причина перша – цілком зрозуміло, що під час спільних походів Вишневецький здобув довіру черкесів, і, можливо, саме його вони хотіли бачити своїм воєводою в першу чергу. Причина друга – у розпал Лівонської війни московському цареві неабияк потрібно було зберегти із Кримом перемир’я і, щоб відволікти Вишневецького від татарських справ, його і послали воєводою до черкесів. Михайло Грушевський вважає, що до такого рішення московського царя спричинило, можливо, “поняття про одноплеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами” [5: 124].

Як повідомляють російські джерела, 1560 року Вишневецький отримав від царя наказ разом з черкеськими князями, підданими його, “промишляти над кримським ханом” [3: 134].

Французький посол у Стамбулі в своїх донесеннях на початку 1561 року повідомляв про похід Вишневецького із черкесами під Кафу, про підготовлені турками до відправлення 20 галер для захисту Кафи та Азова і про очікуваний похід Вишневецького разом з черкесами у бік Мінгрелії (сучасна Західна Грузія – В.Г.) [10: 134]. У розпорядженні Вишневецького, крім українських козаків, були також донські козаки і черкеси племені Жане [8: 61]. Все це свідчить про бурхливу військову діяльність, яку розгорнув Вишневецький.

Невдовзі після цього Вишневецький вирішив порвати з Москвою і повернутися до Литви. Польський учений Юзеф Вольф вважає, що до цього його спонукали зміни в характері Івана Грозного, спричинені смертю цариці Анастасії Романівни 7 серпня 1560 року і негайно після цього розпочаті екзекуції та переслідування [14: 567]. Російський історик М.М.Карамзін також вважає, що Вишневецького до цього спонукали “жестокости царя” і “злобное своенравие тирана” [7: 305]. Дмитро Яворницький пише, що йому причини повернення Вишневецького до Литви невідомі – можливо, йому не сподобалося як обходився Іван Грозний у той час із боярами у Москві, можливо, йому просто не сиділося на одному місці [13: 23]. С.М. Соловйов вказує на певні невідомі причини [12: 576]. Любомир Винар вважає, що з Москвою Вишневецький розійшовся через те, що “його відсунено від Запоріжжя, а його пляни протитатарської кампанії дано до реалізації московським полководцям” [2: 37].

Вишневецький вирішив повернутися на українські землі й далі працювати над організацією козацтва. Скориставшись, очевидно, із нового походу на Дніпро, звідти просить короля дозволу повернутися і отримує від нього дозвіл і охоронний лист (від 5 вересня 1561 р.). Одночасно король повідомляв старосту Черкаського і Канівського князя Михайла Олександровича Вишневецького (двоюрідного брата Дмитра), що брат його князь Дмитро Вишневецький “бажаючи служити своєму природному панові прибув із землі П’ятигорської за Дніпро і знаходиться в урочищі Монастирському за 30 миль від Черкас”, доручаючи йому одночасно порозумітися з козаками і довідатися, чи не хотіли б вони служити у Лівонії. Вслід за тим король надав Дмитрові інший охоронний лист на приїзд до королівського двору. Внаслідок цього князь Дмитро вже в грудні 1561 року був на Литві [14: 567]. У Москві виїздом Вишневецького досить схвилювалися. Іван Грозний, вислав у Литву посланця Клобукова, якому був даний наказ: “Если спросят о Вишневецком, то отвечать: притек он к государю нашему, как собака, и потек от государя, как собака же, а государю нашему и земле убытка никакого не учинил” [12: 576].

Очевидно, що князь Дмитро мав наміри ліквідувати загрозу, яка йшла від Кримського ханства та його сюзерена Османської імперії щодо українських земель. Саме з цією військово-стратегічною метою він заснував на Дніпрових порогах першу Запорізьку Січ, згуртувавши довкола себе козаків. Переконавшись, що уряд Великого князівства Литовського не має ані бажань, ані можливостей допомагати у здійсненні його планів він, з метою активізації боротьби проти татар і турків, переходить на службу до московського царя. Побачивши ж, що в світлі Лівонської війни протитатарська політика Івана Грозного відійшла на другий план, і, що внаслідок крутого повороту у поведінці царя соратником його бути стало небезпечно (яскравим прикладом цього служить доля страченого в 1561 році воєводи Данила Адашева), він повертається до короля польського і великого князя литовського Сигізмунда-Августа. Ш. Лемерсьє-Келькеже називає князя Дмитра “кондотьєром”, тобто найманцем, але ціком ймовірно, що основною його метою був захист українських земель від руйнівних набігів татар.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные “Археографическою Комиссиею”. – С.-Петербург: В типографии Эд. Праца, 1865. – Т.II. – 288 с. 2. Винар Л.Р.Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с. 3. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – Киев: Вища школа, 1994. – 539 с. 4. Грушевський М.С. Байда-Вишневецький в поезії й історії. \\ Наука і суспіль-ство. – 1989. – №4. – с. 54–60. – №5. С. 55–61. 5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т.VII. – 628 с. 6. Жерела до історії України-Руси. “Археографічна Комісія НТШ”, Матеріали до історії Української козаччини, т.1. Документи по рік 1631, видав Іван Крип’якевич. – Львів: НТШ, 1908. – 408 с. 7. Карамзин Н.М. История государства Российского. – Москва: Наука, 1989. – Т.VIII. – 405 с. 8. Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер XVI века князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов. // Франко-русские экономические связи. – Москва-Париж: Наука, 1970. – С. 38–64. 9. Полное собрание русских летописей. – Москва: Наука, 1965. – Т. XIII. – 534 с. 10. Сергійчук В.І. Дмитро Вишневецький. – Київ: Україна, 2003. – 192 с. 11. Сергійчук В.І. Байда-Вишневецький – ратник української землі. // Дніпро. – 1989. – №2 – С. 122–132. 12. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Москва: Соцэкгиз, 1960. – Кн.3. – 778 с. 13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т.II. – 560 с. 14. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

Viktor Hryskiv

THE PRINCE WAS IN SERVICE OF MOSKOW TSAR

This article is about the service of the Ukrainian prince, the founder of Zaporishian Sich Dmytro-Baida Wyshnevetskiy in Moskow tsar Ivan the Terreble.